

Advitalitas simplex i advitalitas mutua w polskim prawie ziemskim¹

Abstract

Advitalitas simplex and advitalitas mutua in Polish Land Law

The life estate agreement – *advitalitas inter coniuges* – one of the most important private law institutions of the Polish-Lithuanian Commonwealth period has not been subjected to exhaustive research so far. In the historical and legal literature devoted to matrimonial property law, no consensus was reached regarding the nature of life contracts. While most authors raise doubts regarding the obligation to make reciprocal provisions by both spouses as a prerequisite for an effective conclusion of the contract, the source materials do not seem to confirm this thesis. The contract forms used in the land and town courts, the opinions of the authors of the compendia, and the studies of the old Polish law and practice form the basis for the assertion about admission to legal turnover of unilateral lifetime subscriptions.

Keywords: life estate agreement, reciprocal registration, unilateral entry, property rights of spouses, *advitalitas simplex*, *advitalitas mutua*, contract forms.

Słowa kluczowe: umowy dożywocia małżeńskiego, zapis wzajemny, zapis jednostronny, prawa majątkowe małżonków, *advitalitas simplex*, *advitalitas mutua*, formularze umów.

1. Uwagi wstępne

Zabezpieczanie majątkowe wdowy znane było w krajach Europy Zachodniej już w średniowieczu², rolę szczególnie doniosłą zwyczaj ten odegrał jednak w polskim prawie ziemskim. Wywodząca się z tzw. wdowiego stolca praktyka obejmowania przez kobietę całego majątku małżeńskiego po śmierci męża skutkowałą jednak zawieszeniem praw jego spadkobierców. Krytykowany przez to i uznawany za zwyczaj szkodliwy (*damp-*

¹ Pragnę złożyć podziękowania dr. Adamowi Moniuszce za wskazówki dotyczące materiałów archiwalnych.

² S. Płaza, *Historia prawa na tle porównawczym*, cz. 1, Kraków 2002, s. 246.

nosa consuetudo) – dwukrotnie uchylany: w Statutach Kazimierza Wielkiego³ i Statucie warckim Władysława Jagiełły⁴ – przybrał w rezultacie w wieku XVI formę zawieranych przez małżonków umów, które gwarantowały osobom owdowiałym prawo do dożywotniego użytkowania majątku po śmierci zapisodawcy⁵. Jednocześnie beneficjentami zapisów stali się także mężczyźni⁶. W 1523 roku forma takiej umowy (*Inscriptio inter coniuges ad tempora vitae*) została umieszczona w *Formula processus*⁷, stając się podstawowym wzorcem kontraktu dożywocia w prawie ziemskim. O znaczeniu samej instytucji świadczy fakt, że umowy dożywocia małżeńskiego funkcjonowały jeszcze po upadku I Rzeczypospolitej i zostały uregulowane w Kodeksie Zachodniogalicyskim⁸ i austriackim ABGB⁹.

2. Rozbieżne stanowiska w literaturze XIX–XXI wieku w zakresie wzajemności umów dożywocia

Jednym z aspektów sporządzania zapisów dożywocia była kwestia ich wzajemności. W literaturze XIX i XX wieku zdania w tej materii są podzielone. Wyraźnie dominuje jednak pogląd, zgodnie z którym warunkiem zawarcia umowy dożywocia była wzajemność uprawnień nadanych sobie przez oboje małżonków. Stanowisko takie zajęli między innymi: P. Burzyński¹⁰, W. Dutkiewicz¹¹, W. Spasowicz¹² oraz P. Dąbkowski¹³. Szczególnie dwaj ostatni podkreślali, że wzajemność była „warunkiem koniecznym” zapisu¹⁴. Również część współczesnych nam autorów z definicji przyjęła jako obowiązującą

³ *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 1, wyd. A. Helcel, Warszawa 1856, s. 121; *Statuty Kazimierza Wielkiego*, oprac. O. Balzer, Poznań 1947, art. XCVIII, s. 509–510; *Kodeks Stronczyńskiego II*, art. 95, wyd. B. Ulanowski [w:] *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 4, Kraków 1921, s. 669; *Kodeks Ossolińskich II*, art. 100, wyd. B. Ulanowski [w:] *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 4, s. 382.

⁴ *Volumina Legum* [dalej: VL], t. 1, oprac. J. Ohryzko, Petersburg 1859, fol. 72–73. Por. *Starodawne Prawa...*, t. 1, s. 307–309. Zob. S. Roman, *Stanowisko majątkowe wdowy w średniowiecznym prawie polskim*, CPH 1953, t. V, s. 80–108.

⁵ Na genezę umów dożywocia zwrócił uwagę W. Uruszczak w recenzji pracy M. Koczerskiej, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 1975; W. Uruszczak, *Uwagi o polskiej rodzinie szlacheckiej w późnym średniowieczu*, CPH 1976, t. XXVIII, z. 2, s. 259.

⁶ P. Burzyński, *Prawo polskie prywatne*, t. 2, Kraków 1871, s. 152.

⁷ VL, t. 1, fol. 419–420.

⁸ *Ustawy Cywilne dla Galicji Zachodniej*, cz. 3, rozdz. X, § 336.

⁹ *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, § 1255–1258.

¹⁰ P. Burzyński, *Prawo polskie...*, s. 153.

¹¹ W. Dutkiewicz, *Zbiór Praw Sądowych przez ex kanclerza Andrzeja ordynata Zamojskiego ułożony*, Warszawa 1874, s. 452.

¹² W. Spasowicz, *O stosunkach majątkowych między małżonkami wedle dawnego prawa polskiego* [w:] *idem*, *Pisma*, t. 4, Petersburg 1892, s. 26.

¹³ P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 1, Lwów 1910, s. 441, 579.

¹⁴ Także Z. Gloger podaje, że dożywocia wpisywane były do jednego aktu i musiały mieć charakter wzajemny, a „jednostronne nie miały znaczenia”. Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1901, s. 34.

cą regułę wzajemny charakter dożywocia¹⁵. J. Bardach, inaczej jednak niż poprzednicy, stwierdził, że zapisy dożywocia oparte na zasadzie wzajemności – sporządzane także na rzecz męża – miały początkowo charakter sporadyczny i upowszechniały się stopniowo, co wynikało z pierwotnego celu tej instytucji, jakim było zabezpieczenie materialne wdowy¹⁶. Stanowisko pośrednie zajął natomiast Z. Kaczmarczyk, który przyznał, że zapisy wzajemne pojawiły się w późniejszym okresie wraz z rozwojem samej instytucji, ale nabrały wówczas charakteru obligatoryjnego¹⁷.

3. Praktyka sporządzania umów dożywocia jednostronnego i wzajemnego

Próba rozstrzygnięcia pojawiających się wątpliwości zmusza nas przede wszystkim do przeanalizowania źródeł praktyki w zakresie sporządzania przez małżonków umów *advitalitatis simplex*. Pełny obraz instytucji małżeńskiego dożywocia, skala jego występowania, ze szczególnym uwzględnieniem zapisów jedno- i dwustronnych na przestrzeni trzystu lat w okresie od XVI do XVIII wieku, wymagałaby gruntownych i rozległych badań przeprowadzonych na podstawie analizy wpisów w księgach ziemskich i grodzkich. Ich wyniki z pewnością przybliżyłyby nas między innymi do przyjęcia bądź odrzucenia tezy o ewolucji i stopniowym upowszechnianiu się umów wzajemnych. Samo stwierdzenie występowania przypadków zapisów jednostronnych nie wymaga jednak tak szczegółowych prac archiwalnych. Już wstępne badania pokazują, że obok aktów dożywocia wzajemnego¹⁸ znaleźć też można pochodzące z różnych okresów umowy, w których wyłącznie mąż – bez wzajemnego zapisu ze strony żony – nadawał jej prawo do użytkowania majątku po swojej śmierci. Poniżej przywołujemy kilka z nich:

- W 1624 roku podstarości surażski Tomasz Karmieński zapisał swojej żonie Annie z Miłoszewskich dobra Rutki i Chetki z przyległościami w powiecie ciechanowskim¹⁹.
- W 1625 roku wojewoda mazowiecki Andrzej Górski zapisał swojej małżonce Helenie z Zamoyskich prawem dożywocia majątność Wierzбно w ziemi liwskiej²⁰.

¹⁵ E. Borkowska-Bagińska, „Zbiór Praw Sądowych” Andrzeja Zamoyskiego, Poznań 1986, s. 178; T. Maciejewski, *Historia ustroju i prawa sądowego w Polsce*, Warszawa 2008, s. 132; W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1: 966–1795, Warszawa 2010, s. 302.

¹⁶ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1965, s. 496. Stanowisko to przyjął także S. Płaza, *Historia prawa...*, s. 246.

¹⁷ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, red. J. Bardach, Warszawa 1968, s. 282.

¹⁸ Przykładowo w latach 1649–1659 w grodzie przemyskim wzajemne umowy dożywocia zawarli: Jan i Anna z Glińskich Gluzicy, Walerian i Anna z Brańskich Łowieccy, Kazimierz i Katarzyna Chłopiccy, Jan i Marianna Godlewscy, Samuel i Anna z Siedleckich Demyanowicze – <http://www.repcyfr.pl/dlibra>, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, zesp. 13, op. 1, sygn. 103, k. 1410–1411; sygn. 104, k. 1419–1420; sygn. 106, k. 624–625; sygn. 106, k. 916–918; sygn. 106, k. 1241–1242.

¹⁹ <http://www.repcyfr.pl/dlibra>, Riksarkivet, zesp. Skoklostersamlingen, sygn. E 8636, k. 371–371v.

²⁰ http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml, AGAD, MK, 172, k. 310 v–311.

- W 1637 roku Władysław Boglewski na rzecz swojej drugiej żony Marianny z Grzybowskich sporządził zapis dożywocia na dobrach Rzacsta (?)²¹.
- W 1651 roku Jan Ulanowski zapisał w grodzie przemyskim dożywocie na swoich dobrach małżonce Mariannie z Osekowskich²².
- W 1758 roku Kazimierz Szyszko starosta łowicki nadał dożywocie żonie Annie z Bohomolców dobra Simakowszczyzna w powiecie lidzkim²³.
- W 1768 roku Franciszek Zakrzewski starosta orszański zapisał dożywocie żonie Konstancji z Kornatowskich na dobrach Chłusów w powiecie orszańskim²⁴.
- W 1768 roku Michał Żyżemski podkomorzy województwa mińskiego sporządził dożywotni zapis na dobrach Michałów *alias* Karpilówka i Sucharzew w województwie mińskim na rzecz żony Brygidy z Zawiszów²⁵.
- W 1771 roku Józef Staniewski skarbnik grodzieński zapisał dożywocie na dobrach Hołowacze i wsi Zalesiany w powiecie grodzieńskim żonie Mariannie z Chaleckich²⁶.

Obok jednostronnych zapisów dożywocia sporządzanych przez mężów podobne akty – choć z pewnością znacznie rzadziej – składały do ksiąg sądowych kobiety. Wpis taki z roku 1651 znajdujemy w księgach przemyskich, w których Anna z domu Błędowska nadała prawo dożywocia małżonkowi Stanisławowi Jastrzębskiemu²⁷.

Jednocześnie odnotowaliśmy praktykę sporządzania dwóch odrębnych aktów, w których małżonkowie kolejno zapisywali sobie prawo dożywocia. Dowodem na występowanie tego rodzaju umów są zamieszczone we wspomnianych wyżej aktach grodzkich przemyskich dwa jednostronne zapisy dożywocia, oblatowane w odstępie roku, odpowiednio w 1653 i 1654, przez małżeństwo Marianny z Siemińskich i Wilhelma Sędzickich²⁸, oraz złożone tego samego dnia w roku 1637 do księgi wpisów Kancelarii Koronnej zapisy kasztelana raciąskiego Jana Nowodworskiego i jego żony Barbary z Kretkowskich²⁹. Czy można je zatem uznać za umowy *advitalitatis mutua*? Pamiętać trzeba, że akty te sporządzono z wykorzystaniem formy właściwej dla zapisów jednostronnych i tak też naszym zdaniem należy je traktować. Chociażby pierwszy z wymienionych wyżej przypadków dowodzi, że dopiero uprzedni zapis męża na rzecz żony spowodował podjęcie decyzji o przyznaniu dożywocia także przez małżonkę. Jak wynika zresztą z innej umowy, w której córka Stefana Czarnieckiego – Konstancja – zapisała dożywocie mężowi, krajczemu koronnemu Wacławowi Leszczyńskiemu, motywem jej działania nie był przymus prawny, a jedynie chęć odwzajemnienia, odwzięczenia się

²¹ *Ibidem*, AGAD, MK, 182, k. 494–494v.

²² <http://www.repcyfr.pl/dlibra>, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, zesp. 13, op. 1, sygn. 104, k. 485–486.

²³ <http://www.repcyfr.pl/dlibra>, Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, zesp. F. 8 – Główny Trybunał WKL (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiasis Tribunolas), op. 1, sygn. SA 152 (nr 148), k. 133–134v.

²⁴ *Ibidem*, op. 1, sygn. SA 146 (nr 142), k. 83–84v.

²⁵ *Ibidem*, op. 1, sygn. SA 146 (nr 142), k. 169–173v.

²⁶ *Ibidem*, op. 1, sygn. SA 151 (nr 147), k. 110–111v.

²⁷ <http://www.repcyfr.pl/dlibra>, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, zesp. 13, op. 1, sygn. 104, k. 259–260.

²⁸ *Ibidem*, zesp. 13, op. 1, sygn. 105, k. 813–815 i 106, k. 729–730.

²⁹ http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml, AGAD, MK, 182, k. 468–470.

małżonkowi za sporządzony rok wcześniej podobny zapis (*in recompensationem donationis – advitalitatis sibi per maritum [...] factae*)³⁰. Przy czym w umowach zawierających zapisy na rzecz tylko jednego z małżonków nie odnotowaliśmy jakiegokolwiek zastrzeżenia o zobowiązaniu dożywotnika do wzajemnego nadania prawa dożywocia zapisodawcy w przyszłości. Ich brak może, choć wciąż nie musi, oznaczać, że obowiązku takiego nie było, a prawo dopuszczało sporządzanie zapisów jednostronnych³¹.

4. Prawo stanowione i jego projekty – zasada wzajemności zapisu dożywocia w *Formula Processus* z 1523 roku i Zbiorze Praw Sądowych Andrzeja Zamoyskiego z 1778 roku

Jak zatem materia ta regulowana była przez prawo stanowione? Z treści wspomnianej już formuły, zawartej w przyjętym przez sejm Statucie z 1523 roku, wynika, że oświadczenie powinni byli złożyć oboje małżonkowie: *Comparentes personaliter coram iudicio Nobilis N. de N. et N. de N. conjuges [...] recognoverunt*, a o wzajemności zapisu świadczą słowa *invicem et mutuo*, odnoszące się do przyznawanego sobie przez małżonków prawa. Powstaje pytanie o charakter samego formularza. Czy służył on jedynie jako ogólny wzór, który miał ułatwić i ujednoczyć sporządzanie tego typu umów?³² Czy też wiążący rygorystycznie w swojej treści wykluczał możliwość dokonania skutecznego zapisu dożywocia wyłącznie przez jednego ze współmałżonków? Niestety brak ustawowego komentarza do treści formularza nie pozwala nam zająć w tej kwestii jednoznacznego stanowiska.

Dopiero po upływie ponad dwustu pięćdziesięciu lat instytucja dożywocia ponownie stała się przedmiotem rozważań ustawodawcy³³. Autorzy projektu Zbioru Praw Sądowych Andrzeja Zamoyskiego z 1778 roku poświęcili jej osobny artykuł (rozdział),

³⁰ *Ibidem*, AGAD, MK, 201, k. 393–393v.

³¹ Nasze wstępne ustalenia pokrywają się z wynikami badań nad tzw. kontraktami lwowskimi. Wynika z nich, że zapisy dożywocia miały najczęściej charakter wzajemny, nie brakowało jednak zapisów jednostronnych. Stosunek ten wynosił odpowiednio: 187:18 (w latach 1676–1686) i 45:2 (w latach 1772–1775) na rzecz umów wzajemnych. Dodajmy w tym miejscu, że J. Bielecka, bezkrytycznie powtarzając za P. Dąbkowskim tezę o wzajemności jako warunku koniecznym umowy dożywocia, sama podaje dwa przykłady jednostronnych zapisów dożywocia żon na rzecz mężów. J. Bielecka, *Kontrakty lwowskie w latach 1768–1775*, Poznań 1948, s. 91, tab. XXXVI; M. Wąsowicz, *Kontrakty lwowskie w latach 1676–1686*, Lwów 1935, s. 87–88, tab. XXXIII. Zob. także S. Siegel, *Kontrakty lwowskie w latach 1717–1724*, Lwów 1935, s. 168–169, tab. XXXI. Niestety w tym wypadku autor nie uwzględnił w wynikach swoich badań podziału na dożywocia wzajemne i jednostronne.

³² W. Uruszczak podkreśla, że *Formula Processus* przypominająca średniowieczne podręczniki prawa procesowego (tzw. *ordines iudicarii*) miała na celu przede wszystkim użytek praktyczny. W. Uruszczak, *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 1979, s. 106.

³³ W międzyczasie z propozycją uregulowania zasad funkcjonowania dożywocia wystąpił w pierwszej ćwierci XVIII w. anonimowy autor *Projektu korektury iurium*. J. Michalski, który na ów projekt się powołuje, pisze, że „zakładał, zdaje się, wspólność jako warunek konieczny” umowy dożywocia. Sam Michalski nie sprecyzował jednak, czy „wspólność”, o której wspomina, oznaczała wspólność majątkową małżonków, czy może wzajemność zapisu dożywocia. J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, Wrocław–Warszawa 1958, s. 90.

w którym obok zapisów wzajemnych³⁴ dopuszczono możliwość zawierania przez współmałżonków umów obejmujących zapis na rzecz tylko jednej ze stron³⁵. P. Dąbkowski w komentarzu do projektu stwierdził, że było to nowe rozwiązanie, a akty nadające prawo dożywocia tylko jednemu z małżonków mogły być do tej pory uchylane „na skutek skargi spadkobierców tego małżonka, który uczynił zapis”³⁶. Powstaje jednak pytanie, czy już samo takie uprawnienie krewnych, przy braku aktywności z ich strony, oznaczało nieważność *ex tunc* zapisu o charakterze jednostronnym. Przyjmując informację Dąbkowskiego o istnieniu takiego przywileju spadkobierców, bliżsi jesteśmy stwierdzeniu, że jednostronny akt dożywocia powstawał pod warunkiem rozwiązującym i był w świetle prawa ważny, tracąc moc dopiero na skutek wspomnianego sprzeciwu rodziny³⁷. Ponadto, biorąc pod uwagę, że twórcy Zbioru... jako podstawę swoich prac przyjęli obowiązujące prawo i wychodzili naprzeciw oczekiwaniom społecznym³⁸, wydaje się, że wspomniany przepis sankcjonował jedynie wieloletnią praktykę, a wówczas trudno sobie wyobrazić, że w tak istotnej kwestii, jaką była małżeńska umowa majątkowa rejestrowana w aktach ziemskich, szlachta powszechnie dopuszczałaby się łamania prawa.

5. Formularze umów *advitalitatis simplex* i *advitalitatis mutua*

Wobec skąpej regulacji prawa stanowionego w badaniach pomocne okazują się ukształtowane w drodze praktyki i stosowane powszechnie w kancelariach ziemskich i grodzkich formularze³⁹, zwane też formułami kancelaryjnymi (*formulae cancelariae*)⁴⁰, służące za wzorzec przy sporządzaniu między innymi kontraktów, w tym również dotyczących dożywocia małżeńskiego. Ich szczególne znaczenie i funkcja praktycznej pomocy dla stron stających przed aktami w celu roborowania umów⁴¹ czynią z formularzy wiarygodne, a przez to cenne źródło wiedzy o obowiązującym prawie zwyczajowym. Liczne przykłady formularzy spisane przez autorów kompendiów i opracowań dawnego prawa polskiego pozwalają bliżej przyjrzeć się zapisom dożywocia między małżonkami. Szczególnie

³⁴ „Dożywocie będzie sobie mogło małżeństwo [...] nawzajem zapisać”, § 1, art. XXXIV, cz. 2, *Zbiór Praw Sądowych na mocy konstytucji roku 1776*, Warszawa 1778.

³⁵ „Gdyby żona żadnej swej substancyi nie miała, na którejby mogła dożywocie wspólnie uczynić, mąż wszelako z swej osoby żonie dożywocie zapisać może, *et converso*”, § 2, art. XXXIV, cz. 2, *Zbiór Praw Sądowych*...

³⁶ Informację tę podaje za W. Dutkiewiczem.

³⁷ Wydaje się, że była to konstrukcja zbliżona do średniowiecznego prawa bliższości krewnych obejmującego m.in. darowizny, także na wypadek śmierci, zob. więcej: Z. Rymaszewski, *Prawo bliższości krewnych w polskim prawie ziemskim do końca XV wieku*, Wrocław 1970, s. 90 i n.

³⁸ „Reguły fundamentalne do stanowienia prawa” jako zespół zaleceń i wskazówek dla kodyfikatorów głosiły, że celem prawa jest „szczęśliwość powszechna narodu i szczęśliwość obywateli”, a przepisy zamieszczone w kodeksie „powinny przychylić się względnie do obyczajów krajowych”. E. Borkowska-Bagińska, *„Zbiór Praw Sądowych”*..., s. 61.

³⁹ Zob. S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów 1925, s. 63–69.

⁴⁰ O. Balzer, *Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII*, Lwów 1882, s. 21.

⁴¹ W. Witkowski, *XVIII-wieczny zbiór formuł prawnych grodu lubelskiego*, „Rocznik Lubelski” 1973, t. 16, s. 143–145.

przydatne okazują się dla nas zestawienia Mikołaja Zalasowskiego⁴² i lubelskiego vice-regenta Szymona Zagórskiego⁴³, którzy przytaczają kilka różnych formuł stosowanych przy zawieraniu umów dożywocia. Obaj wyróżniają też osobne formularze kontraktów *advitalitatis simplex* i *advitalitatis mutua*⁴⁴. Co istotne, różnice w treści dostrzegamy nawet w ramach jednego typu formularzy, a to oznacza, że występowały one w różnych wersjach, w zależności od miejsca ich stosowania. Porównajmy fragmenty formularzy umów dożywocia zebranych w drugiej połowie XVIII wieku przez Zagórskiego:

<i>advitalitas simplex</i>	<i>advitalitas simplex altera</i>	<i>advitalitas mutua</i>
<i>Comparens personaliter & G. N. sanus &c recognovit. Quia ipse G. N. advitalitatem & continuum usum fructum bonorum suorum [...] ad extrema duntaxat vitae suae tempora, inscribit & concedit</i> ⁴⁵ .	<i>Comparens personaliter N.: sanus &c recognovit. Quia ipse G. N. consorti suae legitima in & super bonis suis [...] ad extrema duntaxat vitae ipsius tempora, inscribit & concedit</i> ⁴⁶ .	<i>Comparentes personaliter coram officio & actis praesentibus capitanealibus, in castro, [...] G. N. ab una & G. N.: parte ab altera sani &c recognoverunt, & quilibet illorum suo pro interesse recognovit. Quia ipsi, mutuo sibi, & abinvicem unus altera conjugum, mutuam advitalitatem & continuum usum fructum, bonorum suorum [...] ad extrema duntaxat vitae suae tempora, inscribunt, & concedunt</i> ⁴⁷ .

Nie ma żadnych wątpliwości, że formularz *advitalitatis mutua* jest dowodem na praktykę sporządzenia w jednym akcie zapisu wzajemnego, na mocy którego małżonkowie obustronnie przyznawali sobie tożsame prawo do użytkowania wspólnych dóbr przez współmałżonka na wypadek swojej wcześniejszej śmierci.

Czy jednak formularze *advitalitatis simplex* potwierdzają tezę o dopuszczalności sporządzania zapisów jednostronnych? Wynika z nich z pewnością, że oświadczenie o zapisaniu współmałżonkowi dożywocia mogła w ramach jednego aktu złożyć jedna osoba. Ale czy wykluczało to obowiązek złożenia analogicznie brzmiącego oświadczenia przez drugiego ze współmałżonków?

⁴² M. Zalasowski, *Ius Regni Poloniae*, t. 2, Poznań 1702, s. 425–429.

⁴³ S. Zagórski, *Formulae juridicae inducendis et conficiendis transactionibus accomodatae legibus Regni conformes ac in castro Lublinensi usitate cura et impensis Simonis Zagorski Vice Regentis castrensis Lublinensis luci publicae traditae. Cum facultate superiorum. Lublini typis S. R. M. Collegii Societatis Jesu*, Lublin 1768, s. 42–47.

⁴⁴ W aktach kancelaryjnych spotykamy się także z terminem *reciproca*, również oznaczającym wzajemność, zob. http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml, AGAD, MK, 201, k. 402v.

⁴⁵ S. Zagórski, *Formulae juridicae...*, s. 45–46.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 46–47.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 42.

6. Stanowisko doktryny staropolskiej – umowy dożywocia w dziełach autorów opracowań dawnego prawa polskiego

Jak na powyższy problem zapatrywali się twórcy staropolskich kompendiów poświęconych prawu sądowemu? Znajdujemy tu wyraźną zbieżność opinii. Powołując się na *Formula processus*, autorzy tych opracowań podkreślali obowiązek sporządzenia zapisu zarówno przez żonę, jak i męża. T. Zawadzki, który poświęcił analizie instytucji dożywocia rozdział swojego dzieła, na postawione pytanie: *advitalitas vicissitudinaria sed tantum per maritum uxori facta, utrum valeat?*, odpowiedział: *talīs enim advitalitas est contra formulam iuris*⁴⁸. Informację tę, powołując się zresztą na Zawadzkiego, powtórzył później M. Zalasowski, pisząc, że zapis uczyniony tylko przez męża *nullius valoris est*⁴⁹. Ponad sto lat później Teodor Ostrowski zdefiniował dożywocie jako „między małżonkami zapis obopólny, warujący temu, który drugiego przeżyje *usum fructum* albo intraty z dóbr tak ruchomych, jako i nieruchomości”⁵⁰. W dalszym wywodzie autor wykluczył możliwość sporządzenia zapisu wyłącznie przez jedną ze stron, stwierdzając, że „zapis dożywocia czyni się [...] nawzajem, gdyż zeznany np. żonie od męża na części lub całej substancji, a temu od żony na posagu nie uczyniony, nic by nie znaczył”⁵¹.

Wydaje się, że powyższe informacje nie pozostawiają miejsca na znak zapytania i podważenie tezy o wzajemności zapisu jako warunku *sine qua non* zawarcia umowy dożywocia.

Czy na pewno? Mikołaj Zalasowski, przytaczając jeden z formularzy, w którym mąż zapisuje dożywocie żonie, opatruje go następującym komentarzem: *si autem advitalitas ex una tantum parte v.g. marito inscriberetur, tunc inscriptionem taliter concipi scribunt*⁵², z czego wnosimy, że zapisy mogły być sporządzane także wyłącznie przez męża.

W innym miejscu swojego opracowania ten sam autor, powtarzając za Zawadzkim, stwierdza: *quod mulier habens reformationem dotis et inscriptionem advitalitatis sibi per maritum inscriptam, circa unum remanere debet, hoc est vel circa dotem, vel circa advitalitatem, praesertim, cum ipsa non inscripsit marito advitalitatem reformationis suae*. I dodaje: *quodsi eadem advitalitas inter coniuges sit mutuo inscripta mulier circa utrumque remanere debet. Si autem nulla mutua inscriptio fuerint, in tali casu mulier circa unum remaneat*⁵³. Z informacji tej wynika, że w wypadku zabezpieczenia żony zarówno przez oprawienie dóbr posażnych, jak i zapisanie jej na swoich dobrach dożywocia, wdowa po śmierci męża będzie mogła pozostać wyłącznie na nieruchomościach oprawnych albo dożywczych. Nie jest jednak jasne, czy kobiecie pozostawiano wybór i czy sama miałaby decydować, który majątek będzie użytkować. Autor pisze tutaj o jed-

⁴⁸ T. Zawadzki (Zawacki), *Processus Iudiciarius Regni Poloniae*, Warszawa 1647, s. 54.

⁴⁹ M. Zalasowski, *Ius Regni...*, s. 425.

⁵⁰ T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1784, s. 197. Podobnie dożywocie między małżonkami ujęte zostało w projekcie do Kodeksu Stanisława Augusta autorstwa Józefa Januszewicza, *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, oprac. S. Borowski, Warszawa 1938, s. 173.

⁵¹ T. Ostrowski, *Prawo cywilne...*, t. 1, s. 200.

⁵² M. Zalasowski, *Ius Regni...*, s. 428.

⁵³ *Ibidem*, s. 425–426. Por. T. Zawadzki, *Processus Iudiciarius...*, s. 54.

nostronnym zapisie dożywocia, bowiem jak wyjaśnia dalej, jeśli zapis miał charakter obopólny, kobieta obejmie w użytkowanie zarówno dobra oprawne, jak i te, na których ustanowiono dożywocie. Mikołaj Zalasowski wyraźnie więc rozróżnia dwa przypadki, gdzie istotne znaczenie ma to, czy dożywocie miało charakter wzajemny, czy nie⁵⁴.

7. Podsumowanie

Zgromadzone materiały źródłowe pozwalają stwierdzić, że zastrzeżenia dotyczące stawianej w literaturze przedmiotu tezy o zakazie sporządzania jednostronnych zapisów dożywocia znajdują swoje mocne uzasadnienie. Wątpliwości nasuwające się po wstępnej analizie formularzy umów i nie do końca spójnych wywodów T. Zawadzkiego pogłębiają liczne przykłady zamieszczonych w aktach sądowych oblat umów *advitalitatis simplex*, które nie zawsze skutkowały analogicznym zapisem ze strony dożywotnika. I choć znane są przypadki, kiedy strona, której wcześniej zostało nadane dożywocie, dokonywała następnie (nierzadko po upływie kilku lat) wpisu odwzajemniającego, nie było to regułą, tym samym nie zmienia to faktu, że umowy przyznające takie prawo tylko jednemu ze współmałżonków były w praktyce sporządzane. Wynikało to w głównej mierze z mocno zakorzenionej w Polsce tradycji zabezpieczania majątkowego przede wszystkim wdowy. Potrzeba zapisywania prawa dożywocia mężowi, z racji mocniejszej pozycji majątkowej mężczyzny, znajdowała mniejsze uzasadnienie. Nie można jednocześnie wykluczyć przypadków, kiedy jedno z małżonków nie dysponowało żadnym majątkiem, a tym samym nie było możliwe zapisanie drugiemu jakichkolwiek dóbr. Praktyka sporządzania umów zawierających zapis wzajemny mogła być natomiast rezultatem powszechnej krytyki instytucji dożywocia jednostronnego uderzającej w interes majątkowy spadkobierców jednej ze stron – najczęściej męża. Sporządzenie przez małżonków obopólnego zapisu wprowadzało do umowy element równowagi i jak można przypuszczać – większą popularnością cieszyło się w kręgach magnaterii i zamożnej szlachty, gdzie obie strony wносиły do małżeństwa znaczny majątek⁵⁵.

⁵⁴ Dąbkowski również przywołuje ten sam zwyczaj, pozostaje jednak przy stwierdzeniu, że wzajemność była koniecznym warunkiem dożywocia. P. Dąbkowski, *Prawo...*, t. 1, s. 441–442.

⁵⁵ Zwolennikiem wzajemnych umów dożywocia był Michał Słoński, który pisał: „*Advitalitas* dobra i sprawiedliwa, kiedy ją sobie oboje pierwszego małżeństwa małżonkowie, a do tego równej substancji będący, zapisują [...]”. M. Słoński, *Accessoria, statut i konstytucje [...] przez Jmci Pana Michala Słońskiego Vicegerenta Łukowskiego S. G. zbrane*, Lwów 1760, s. 648. Sam autor zwraca jednocześnie uwagę na potrzebę ograniczenia sporządzania umów dożywocia wzajemnego przez wdowy i wdowców ponownie wступujących w związek małżeński, co miało zapobiec krzywdzie spadkobierców zmarłego. Więcej o propozycjach wspomnianego już *Projektu korektury iurium* oraz zawartych w instrukcjach sejmikowych postulatach szlachty w kwestii ochrony rodziny zmarłego zob. J. Michalski, *Studia...*, s. 90 i 245–246. Na korzyści dla męża płynące z instytucji dożywocia wzajemnego zwrócił uwagę P. Dąbkowski, *Prawo...*, t. 1, s. 440–441. Jej atrakcyjność z punktu widzenia kobiet i przewagę nad instytucją oprawy posagu, obejmującą według Statutów Wielkiego Księstwa Litewskiego jedynie trzecią część majątku męża, podkreśliła T. Zielińska, *Rozważania nad kwestią wyposażania szlachcianek w Wielkim Księstwie Litewskim w XVIII stuleciu*, KH 1989, R. 96, z. 1–2, s. 104–105.

Biorąc pod uwagę opinie niewątpliwych znawców dawnego prawa polskiego: Zawadzkiego, Zalasowskiego i Ostrowskiego, podkreślających zakaz zawierania umów obejmujących jednostronne zapisy dożywocia, oraz materiały sądowej praktyki wskazujące – przeciwnie – na ich powszechne sporządzanie, warto temu zagadnieniu poświęcić większą uwagę, co być może pozwoli zająć w tej kwestii ostatecznie jednoznaczne stanowisko. Powyższe rozważania mające charakter przyczynkowy mogą stanowić zarazem dogodny punkt wyjścia do dalszych badań i otworzyć szerszą dyskusję nad problematyką dożywocia małżeńskiego w prawie ziemskim.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne w zasobach internetowych

<http://www.repcyfr.pl/dlibra> (dostęp: 18.10.2017):

- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, zesp. 13, op. 1, sygn. 103, 104, 105, 106.
- Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, zesp. F. 8 – Główny Trybunał Wielkiego Księstwa Litewskiego (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiasis Tribunalas), op. 1, sygn. SA 146 (nr 142), 151 (nr 147), 152 (nr 148).
- Riksarkivet, zesp. Skoklostersamlingen, sygn. E 8636.

http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml (dostęp: 18.10.2017):

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna, sygn. 172, 182, 201.

Źródła drukowane

Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, Wiedeń 1811.

Kodeks Ossolińskich II, wyd. B. Ulanowski [w:] *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 4, Kraków 1921.

Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów, oprac. S. Borowski, Warszawa 1938.

Kodeks Stronczyńskiego II, wyd. B. Ulanowski [w:] *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 4, Kraków 1921.

Ostrowski T., *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1784.

Słoński M., *Accessoria, statut i konstytucye Czaradzkiego, Ładowskiego y suplementu J. O. Xcia Jegomości Biskupa Krakowskiego w Pospolitości a najbardziej co do procesu potrzebniejszego tudzież Formularze tranzakcyi niektórych przez Jmci Pana Michała Słońskiego Vicegerenta Łukowskiego S. G. zebrane*, Lwów 1760.

Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. 1, wyd. A. Helcel, Warszawa 1856.

Statuty Kazimierza Wielkiego, oprac. O. Balzer, Poznań 1947.

Ustawy Cywilne dla Galicji Zachodniej, Wiedeń 1797.

Volumina Legum, t. 1, oprac. J. Ohryzko, Petersburg 1859.

Zagórski S., *Formulae juridicae inducendis et conficiendis transactionibus accomodatae legibus Regni conformes ac in castro Lublinensi usitate cura et impensis Simonis Zagorski Vice Regentis castrensis Lublinensis luci publicae traditae. Cum facultate superiorum. Lublini typis S. R. M. Collegii Societatis Jesu*, Lublin 1768.

Zalasowski M., *Ius Regni Poloniae*, t. 2, Poznań 1702.

Zawadzki (Zawacki) T., *Processus Iudiciarius Regni Poloniae*, Warszawa 1647.

Zbiór Praw Sądowych na mocy konstytucyi roku 1776, Warszawa 1778.

Opracowania

- Balzer O., *Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII*, Lwów 1882.
- Bardach J., *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, Warszawa 1965.
- Bielecka J., *Kontrakty lwowskie w latach 1768–1775*, Poznań 1948.
- Borkowska-Bagieńska E., „Zbiór Praw Sądowych” *Andrzeja Zamoyskiego*, Poznań 1986.
- Burzyński P., *Prawo polskie prywatne*, t. 2, Kraków 1871.
- Dąbkowski P., *Prawo prywatne polskie*, t. 1, Lwów 1910.
- Dutkiewicz W., *Zbiór Praw Sądowych przez ex kanclerza Andrzeja ordynata Zamojskiego ułożony*, Warszawa 1874.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1901.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, red. J. Bardach, Warszawa 1968.
- Koczerska M., *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 1975.
- Kutrzeba S., *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów 1925.
- Maciejewski T., *Historia ustroju i prawa sądowego w Polsce*, Warszawa 2008.
- Michalski J., *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, Wrocław–Warszawa 1958.
- Płaza S., *Historia prawa na tle porównawczym*, cz. 1, Kraków 2002.
- Roman S., *Stanowisko majątkowe wdowy w średniowiecznym prawie polskim*, CPH 1953, t. V.
- Siegel S., *Kontrakty lwowskie w latach 1717–1724*, Lwów 1935.
- Spasowicz W., *O stosunkach majątkowych między małżonkami wedle dawnego prawa polskiego* [w:] W. Spasowicz, *Pisma*, t. 4, Petersburg 1892.
- Rymaszewski Z., *Prawo bliższości krewnych w polskim prawie ziemskim do końca XV wieku*, Wrocław 1970.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa polskiego*, t. 1: 966–1795, Warszawa 2010.
- Uruszczak W., *Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 1979.
- Uruszczak W., *Uwagi o polskiej rodzinie szlacheckiej w późnym średniowieczu*, CPH 1976, t. XXVIII, z. 2.
- Wąsowicz M., *Kontrakty lwowskie w latach 1676–1686*, Lwów 1935.
- Witkowski W., *XVIII-wieczny zbiór formuł prawnych grodu lubelskiego*, „Rocznik Lubelski” 1973, t. 16.
- Zielińska T., *Rozważania nad kwestią wyposażania szlachcianek w Wielkim Księstwie Litewskim w XVIII stuleciu*, KH 1989, R. 96, z. 1–2.